

А. Сатыбалдиева, А. Дүйсенбаева*, М. Исахан

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: albina87.03@yandex.kz

ШИҒА БАҒЫТЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫНЫҢ ДІНИ, САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК СЕБЕПТЕРІ

Мақалада ислам тарихындағы тұңғыш үлкен бөлінушілікке түрткі болған шиға бағытының тарих сахнасына шығуының діни, саяси, әлеуметтік себептері талданады. Тарихи деректерді негізгі ала отырып, пайғамбардың (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) туыс інісі, орынбасары әрі күйеу баласы, сондай-ақ, әһлі-бәйттың бастаушысы Әлидің алғашқы халифа бола алмауы туралы зерттеушілердің көзқарастары ой елегінен өткізіледі. Әлидің ұлықталуына әсер еткен жеке басының қасиеттері де көрсетіледі. Оның халифалығын жақтаушы діни топтың пайда болуы, аталған діни топтың қозғалысқа айналуы, қарсыластар тарапынан қуғын көруі, өз ішінен бірнеше тармақтарға бөлінуі, тарихтың әртүрлі кезеңінде базбір билеушілер тарапынан қолдау табуы және бувейх, фатими, сафевид, аққойлы, қарақойлы секілді мемлекеттерді құруы туралы деректер ғылыми тұрғыда сараланады. Шиға бағыты өкілдерінің алғашқы халифаларды әділ бола алмады деп мансұқтауына түрткі болған тарихи оқиғалардың қаншалықты маңызды немесе маңызды емес болғандығы зерделенеді. Шиға бағытының пайда болуының әлеуметтік себебі ретінде арабтардан басқыншылық көрген парсылар мен әмәуи және аббаси әулетінен қуғын көрген әһлі-бәйттың мүддесінің тоқайласуы, осылайша шиға топтарының Иран жерінде салтанат құрғандығы сөз болады. Сонымен қатар, Хижаздан тысқары жатқан Иемен және Бахрейн өлкелеріне шиганың таралуы себептері көрсетіледі. Шиғалардағы «махди», «ғайып имам», «тақия», «реинкарнация», «веда» түсініктерінің пайда болуына әсер еткен факторлар да ғылыми тұрғыдан талданады. Құранда аттары өтетін Қызыр мен Ілияс пайғамбарлар туралы шиғалық бағыттағы сопылық қауымдастықтардың өзгеше пікірлері де ғылыми мақаланың нысаны ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: шиға бағыты, халифа, әһлі-бәйт, махди, имам.

A. Satybaldiyeva, A. Duissenbayeva*, M. Issakhan

Egyptian University of Islamic culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: albina87.03@yandex.kz

Religious, political and social reasons for the emergence of the Shiism

The religious, political and social reasons for the emergence of the Shiism sect in the historical arena, which led to the first major divisions in the history of Islam are analyzed in the article. Based on historical data, researchers disagree on the views of the Prophet's cousin, deputy and son-in-law (peace and blessings be upon him), as well as the inability of Ali, the leader of Ahl al-Bayt, to be the first caliph. It also reflects Ali's personal qualities that influenced his inauguration. There is scientific evidence that the faith group supporting his caliphate became a movement, was persecuted by rivals, divided into several branches, supported by some rulers at different times in history, and formed states such as Buwayh, Fatimid, Safavid, Akkoy and Karakoy. It examines the significance or insignificance of the historical events that led to the Shiism rejecting the early caliphs as unjust. It also explains the reasons for the spread of Shiism in Yemen and Bahrain outside the Hejaz. Also scientifically analyzed the factors that influenced the emergence of the concepts of "Mahdi", "invisible imam", "crown", "reincarnation", "Veda" among Shiites. The object of the scientific article is also the different views of the Sufi communities of the eastern direction on the prophets Kyzyr and Elijah, whose names are mentioned in the Koran.

Key words: Shiism, Khalifa, Ahl al-Bayt, Mahdi, Imam.

А. Сатыбалдиева, А. Дүйсенбаева*, М. Исахан

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы,

*e-mail: albina87.03@yandex.kz

Религиозные, политические и социальные причины возникновения шиизма

В статье анализируются религиозные, политические и социальные причины появления шиизма на исторической арене, что привело к первым крупным разделениям в истории ислама.

Основываясь на исторических данных, исследователи расходятся во взглядах на роль двоюродного брата, заместителя и зятя Пророка (мир ему и благословение), а также на неспособность Али, лидера Ахль аль-Бәйт, быть первым халифом. Также рассматриваются личные качества Али, которые повлияли на его инаугурацию. Имеются научные свидетельства того, что религиозная группа, поддерживающая его халифат, стала движением, которая преследовалась соперниками, была разделена на несколько ветвей, поддерживалась некоторыми правителями в разное время в истории и образовала такие государства, как Бувайх, Фатимид, Сефевид. Аккой и Каракой. В статье исследуется значение исторических событий, которые привели к появлению шиизма. Это также объясняет причины распространения шиизма в Йемене и Бахрейне за пределами Хиджаза. Также научно проанализированы факторы, повлиявшие на возникновение у шиитов понятий «Махди», «невидимый имам», «корона», «реинкарнация», «веда». Объектом научной статьи также являются разные взгляды суфийских сообществ восточного направления на пророков Кызыр и Илию, имена которых упоминаются в Коране.

Ключевые слова: шиизм, Халифа, Ахль аль-Бәйт, Махди, Имам.

Кіріспе

Әлемдегі мұсылман қауымы негізінен сүннит және шиға болып екіге бөлінетіні белгілі. Екі діни бағыттың арасында канондық және доктриналық келіспеушіліктер жетіп артылады. Сүннит пен шиға бағыттарының осындай қайшылықтарына байланысты тарихта қаншама рет екі бағыт өкілдері бір-бірімен араздасып, қан майданда бетпе-бет келіп соғысты. Қазіргі таңда да Йемен Араб Республикасы мен Сирия Араб Республикасы және т.б да мұсылман мемлекеттеріндегі азаматтық соғыстардың өзегі сүнниттік-шиғалық конфликтіден шыққаны әмбеге аян. Зерттеушілер тарапынан сүнниттік ілім мен шиға бағыты арасындағы кәламдық, фикһтық және саяси қайшылықтар тиянақты түрде сараланса да, аталған екі діни бағыттың алдағы уақыттағы бет-алысы мен байланысы қандай болатыны концептуалды тұрғыдан тұжырымдалмай келеді. Ортақ тоқтамға келуге ымырасыз сүннит пен шиға арасындағы проблемаларды одан ары ұлғайтпай, ең азында шектеуге, мейлінше төмендетуге мүмкіндік бар ма? Шиға бағыты туралы сүннит зерттеушілері не айтады? Шиғаның ақидасы мен фикһы және тарихы жөнінде шиға сенімін ұстанатын зерттеушілер не айтады? Тақырыпты ашу үшін осы мәселелерді салыстыра отырып зерттеу аса маңызды деп ойлаймыз. Бұл зерттеуімізде шиға сенімін және тарихын ой-електен өткізіп, ондағы әртүрлі көзқарастарды бүгінгі заман тұрғысынан ғылыми зерделеуді жөн көріп отырмыз.

Тақырыптың негіздемесі

Қазақстан көп конфессиялы ел болса да, қоғамда көбіне сүйекті деген діни ағымдар туралы сөз болады. Ал, діни азшылық топтар туралы айтыла бермейді. Елімізде ресми деректерде 18 діни конфессия бар деп көрсетілгенмен

(Нурсейтова, 2017) шын мәнінде Қазақстанда діни таным мен түсінігі ешбір конфессияға сәйкеспейтін көптеген діни ағымдар бар. Солардың бірі Қазақстанда діни азшылық топ саналатын шиға ағымы болып саналады. Негізінен Қазақстандағы әзірбайжан мен хазар диаспорасының өкілдері шиға сенімін ұстанады. Еліміздегі әзірбайжандардың саны 140 мың (Мавлоний, 2010), Ауғанстаннан көшіп келген хазар ұлтының саны 600 (Бамиян, 2019) шамасында.

Аталған екі диаспора өкілдері де өткен ғасырдағы саяси жағдайларға байланысты Қазақстанда қоныс аударған. Қазақстандағы ислам тарихы тікелей исламның сүнниттік бағытымен байланысты болса да, орта ғасырларда шиғаның кейбір тармақтарының Қазақстанда болғаны мәлім. Самани мемлекеті тұсында шиғаның исмайлия (Бартольд, 1900: 35) және каррамия ағымдары өмір сүрген. Қарақан дәуірінде сүнниттік ислам мемлекеттік тұрғыда қолдауға ие болғандықтан, аталған шиға ағымдары Орталық Азия кеңістігінен ығысуға мәжбүр болған (Hunkan, 2016: 75) еді. Тәуелсіз Қазақстан дәуірінде де Ага хан басқаратын шиғаның исмайлия ағымының өкілдері Қазақстанның рухани өміріне араласуға тырысып көруде (Исахан, 2012). Яғни, белсенді болмаса да тарихымызда және бүгінгі күні елімізде шиға элементтерінің ұшырасатынын жоққа шығара алмаймыз.

Мақсаты мен міндеттері

Тақырыпқа қатысты орта ғасырлық тарихи классикалық деректер мен заманауи зерттеушілердің тың көзқарастарын есепке ала отырып, ғылыми мақалада көздегенімізге қол жеткізу үшін мынадай мақсат-міндеттерді негізге алдық:

– «шиға» тобының пайда болуына әсер еткен Пайғамбар (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) хадистерінің айтылу тарихын анықтап, оның мәніне көз жеткізу;

– Әлидің жеке кісілік келбеті мен тұлғалық қасиеттері және Пайғамбарға (оған Алланың салуаты мен сәлемі болсын) туысқандығының «шиға» бағытының ортаға шығуына ықпалын айқындау;

– «Шиға» бағытының пайда болуына әсер еткен рухани, әлеуметтік, саяси себептерді зерделеп, осы тұрғыда қалыптасқан тарихи көзқарастарды саралау;

– Алғашқы «шиға» қозғалысын тудырған факторлар, Әли мен олардың арақатынасы, Осман халифаға қастандық ұйымдастырылудың себептеріне көз жеткізу;

– Әли мен Мағауия, Мағауия мен Хасан арасындағы қақтығыстар мен келісімдердің тарихи негіздемесі, әмауи әулетінің «әһлі-байтке» өштесу себептерін зерделеу;

– Әмәуи мен аббаси династиясы дәуірінде «шиға» бағытының қуғын көруі, жеке мемлекет құруға ұмтылуы, парсылардың қолдауына ие болуы, өз арасында бірнеше тармақтарға бөліну себептерін айқындау;

– «Шиған» сенімінде «махди», «ғайып имам», «тақия», «реинкарнация», «веда» түсініктерінің пайда болуы, сондай-ақ, өзге діндер және мәдениеттермен ықпалдасу үдерістерін талдау.

Ғылыми әдіснамалық негіздері

Мақаланың ғылыми әдіснамалық негізін әлеуметтік құбылыстарды танып білудің диалектикалық әдісі, жүйелік-құрылымдық, салыстырмалы талдау, логикалық және теориялық, тарихи әдіс, кезеңдендіру, талдау-саралау, статистикалық сараптау әдістері құрайды.

Негізгі бөлім

«Шиға» сөзі араб тілінде «еру» және «жақтау» мағыналарын береді. Терминдік мағынасы Пайғамбар (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) ұрпақтарының (әһлі-бәйттың) мәртебесін діни тұрғыдан жоғары екенін мойындаушы топқа берілген атау болып табылады (Tabatabai, 1993: 25).

Шиға тобының пайда болуын зерттеушілер Османның қайтыс болып, оның орнына Әли отырған шақта туындаған бұлғақтан бастайды. Расында да, «шиға» атауы Әли халифа болуға лайық деген мұсылмандарға берілді. Алайда, шиға ғұламалары бұл ағымның пайда болуын Пайғамбардың (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) дәуірінен басталатынын айтады. Жалпы шиға ағымның пайда болуы мен қалыптасуын және даму кезеңдері бірнеше дәуірлерге бөлініп қарастырылады. Сондай-ақ, шиға түсінігі рухани және саяси деп те жіктелінеді.

Рухани шиға түсініктері Пайғамбардың (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) дәуірінде пай-

да болды (Фейяз, 1975: 35-44). Бұл туралы шиға ғұламалары мынадай дәлелдерді алға тартады: Біріншіден, Пайғамбарға (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) алғашқы кездері Алладан мынадай уаһи түсті: *«Туыс туғандарыңа ескерт, соңынан ерген мұсылмандарды мейіріммен қанатыңның астына ал. Саған қарсы келгендер болса, «мен сенің істегендеріңнен бүтіндей ұзақтамын де»* (Шұғара, 214-216). Осыдан соң Алла Елшісі (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) өз әулетінің басын қосып: *«Сіздерден кім бірінші болып менің айтқаным ерсе, сол адам менің «уасиім» (орынбасар) болады, – деді. Әли жалма-жан: «Сенің уәзірің болам»* деп оған дереу мойынсұнады. Сонда, Пайғамбар (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын): *«Бұл, менің бауырым, уасиім және халифам»* деген болатын (Tabatabai, 1993: 28).

Әрине, бұл хадис-шарифті тікелей мағынасында қабылдауға болмайды. Аталмыш хадис-шарифті рухани мағынада айтылған деп түсінеміз. Дегенмен, Алла Тағаланың *«Исламға бірінші өз туыстарыңды шақыр»* деп бұйыруы, сондай-ақ, Пайғамбардың (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) Әли хақында айтқан мақтаулы хадис-шарифтері «әһлі-бәйттың» орны ерекше екендігін әйгілейді.

Екіншіден, Пайғамбар (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) Әлидің жеке басының артықшылығы хақында: *«Әли әркез Хақ және Құранмен бірге, Хақ пен Құран да Әлимен бірге. Бұл қиямет қайымға дейін жалғасады»*, - деген.

Пайғамбар (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) Әлидің білімдарлығы хақында: *«Хикмет он бөлімнен тұрады. Тоғызын Әли меңгерген, қалған бірі халықта»*, деген еді.

Сондай-ақ, мұсылмандар Меккеден Мәдинаға көшер алдында Дарун-Надуа (парламент) Пайғамбарды (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) өлтіруге қарар қабылдайды. Сол кезде Алла Елшісін (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) құтқару үшін Әли оның төсегіне барып жатып, өзінің басын бәйгеге тіккен еді (Tabatabai, 1993: 29).

Үшіншіден, Әли әскери жорықтарда әрқашан ерлік көрсетті. Мысалы, Бәдір, Ұхұд, Ор, Хайбар соғыстарында Әли ерлік көрсетіп, жауды жеңген еді.

Төртіншіден, Алла Елшісі (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) өзінің соңғы қажылық сапарынан қайтқан кезде «Гадри Хум» деген жерде Әлиді күллі мұсылманға көшбасшы болатынын айтқан болатын (Tabatabai, 1993: 30).

Әли тақуа және ержүрек жауынгер сахаба ғана емес, асқан ғұлама еді. Ол жастығына

қарамай мемлекеттік басқару істерінде де өте қабілетті болатын. Пайғамбар (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) және алғашқы халифалар дәуірінде аймақтарда қазылық қызмет атқарды (Hamidullah, 1991: 1557). Әлидің халифалыққа келуі тосыннан болған емес. Ол осы мәртебеге лайықты болғандықтан халифа атанды.

Шиға ғұламалары Пайғамбар (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) қайтыс болғаннан кейін, оның орнын басуға Әли лайық деп біледі. Олар алғашқыда билікке қол жеткізе алмағандығын былайша түсіндіреді:

Пайғамбардың (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) қайтыс болар алдында мұсылмандарға айтқан үш аманатының бірі бойынша *«Үсама әскерінің қаладан шығып жорыққа аттануына мұсылмандар атсалысуы керек»* болатын. Алла Елшісінің (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) ақырғы аманатын шиғалар екі етпестен орындайды. Ал Әбу Бәкір және Омардың жақтастары Үсама әскеріне қосылмай, Мәдинада қалады.

Екіншіден, Пайғамбар (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) көз жұмғанда шиғалар оны ақыреттік сапарға шығарып салу ісімен шұғылданды. Осы себептен де Сақиға жиналысына (ансарлар мен мұхажірлердің Әбу Бәкірді халифа етіп сайлауы) қатыса алмай қалады. Шиға ғұламалары Әлидің алғаш болып халифа тағына отыра алмауының себебін оның уақыттан ұтылғандығымен түсіндіреді (Мухаммад Абу Заһра, 1996: 33).

Сақиға жиналысына Әли қатыспағанмен, Әбу Бәкірдің халифа болып сайланғанын естіп, мешітке келіп, оған мойынсұнатындығы туралы ант береді. Әбу Бәкір өзінен кейін халиф болуды Омарға ұсынып, оны ислам кеңесі халиф етіп сайлағанда Әли оған да мойынсұнды. Ал Омар қайтыс болғаннан кейін ислам кеңесі Османды халифа етіп сайлайды. Кеңеске Әли де қатысқан болатын. Жалпы, алғашқы төрт халифалар арасында келіспеушілік болған емес. Сол себепті, шиғалардың Әли бірінші имам болуы керек еді деп, өзге сахабаларға тіл тигізуі дұрыс емес.

Шиғалардың саясилануына алғашқы халифалар кезеңіндегі кейбір қоғамдық өзгерістер әсер етті. Олардың пікірінше ислам мемлекетінің негізгі екі мұраты болуы керек:

Біріншіден, ислам мемлекеті Алланың бір екендігін танытуға жұмыс жасауы керек. Оған қарсы келгендермен аяусыз күресуі қажет. Және туындаған мәселелерді уақытылы шешуі тиіс.

Екіншіден, ислам мемлекеті дінді халыққа жете түсіндіріп, қоғамды тек исламмен басқару

қажет. Әрбір мәселеге адамгершілік тұрғысынан қарап, діни үкімдердің орындалуын қамтамасыз етуі тиіс.

Шиғалардың ойынша мұсылмандарды бұл екі мұратқа Әли және оның ұрпақтары ғана жеткізе алады.

Шиғалардың пікірінше «мемлекетке зекет төлемейміз» деп қарсы шыққан топтардың пайда болуының себебі, алғашқы халифалар дәуірінде ислам мемлекеті қоғамда әділеттілік орната алмады. Ол кездегі ислам билігі Хақтың билігі емес, Құрайыш мүддесін көздеген билік болды. Шиғалар Құрайышқа ашық қарсы шықпаса да, әділет үшін күресу керектігін халыққа жете түсіндіруді қолға алды. Орталық биліктің жүргізіп отырған саясатына қарсы топтар шиғаны қолдай бастайды. Осылайша шиғалардың көлемі ұлғая түседі (Tabatabai, 1993: 34-35).

Шиғаның түсінігінше ислам мемлекетінде Құран мен сүннет және әділеттілік ешқашан өзгермеуі тиіс. Алайда, алғашқы халифалар дәуіріндегі кейбір өзгерістер шиғаның ұстанымына қайшы келетін. Олардың кейбіріне тоқталып өтсек.

Қолбасшы Халид ибн Уәлид Мәлік ибн Нубайраны өлтіргенде халифтің: «Ондай қолбасшы мемлекет үшін өте қажет» деп, оны жазадан босатуы, халифалардың Пайғамбардың (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) хадистерін хатқа түсіруді тоқтатуы, сондай-ақ кейбір құлшылықтарға жаңа өзгерістердің енуі, Құран Кәрімнің Әнфал сүресінің екінші аятында айтылған Алла Елшісінің (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) ұрпақтарына мемлекет қазынасына түскен олжаның берілмеуі (Tabatabai, 1993: 36-38) Осман дәуіріндегі әмауилердің тым шектен шығуы.

Осман дәуірінде мұсылмандардың дүниеге аса құмарта бастауы Әлиге ауыр тиді. Шиғалар исламның көрер-көзге құрдымға кетіп бара жатқанына қатты қынжылып, халыққа исламның руханияттан тұратынын түсіндіріп оқшаулана бастайды. Әмауилердің дүниеге құмарлығы асқынған шақта Әлидің еш өзгерместен, баз-баяғы тақуа қалпында исламды рухани тұрғыдан түсіндіруі, әмауилердің жүргізіп отырған саясатына қарсы топтардың онымен жиі қатынас орнатуына түрткі болады.

Османды Абдуллаһ ибн Сабаның азғыруына ерген мысырлық бүлікшілер өлтіргеннен кейін ислам кеңесі Әлиді халифа етіп сайлайды. Әли халифа болысымен мемлекетте орын алған жөнсіздіктерді шешуді қолға алады. Ол өз реформасына Пайғамбардың (оған Алланың игілігі

мен сәлемі болсын) дәуіріндегі мемлекеттік құрылымды үлгі етіп алды. Халықты басқаруға лайық емес әкімдерді биліктен тайдырады. Оған қарсы шыққан әкімдер Османның құнын желеу етіп Әлиге қарсы қарулы көтерістер жасайды. Айша анамызбен бірге Талха, Зүбайр бастаған басаралық көтерілісшілер мен Әлидің арасында «Жамал» атты соғыс болып, мемлекет әскері жеңіске жетеді. Әлиге Шамның әкімі Мағауия қарсы шығып, екі тараптың арасында «Сиффин» атты соғыс орын алады. Алғашқыда Әлидің әскері жеңгенмен, Мағауия әскері қулыққа көшіп қаруларының ұшына Құран аяттарын іліп алғаннан кейін екі жақ соғысты тоқтатып, бітімге келеді. Бірақ осы бітім ислам мемлекетінің бөлшектенуіне әкеліп соқты. Бітім бойынша, Шам, Хизаж, Йемен, Мысыр аймақтары Мағауияның иелігіне өтті (İbnul Emin Mahmut Ecad Seydişehri, 1983: 1037-1038). Әлиге «Сиффин соғысы кезінде харижилер де қарсы шықты. Соғыстың бітімге ұласуына харижиле қарсы болып, Әлидің келісімге келуі, оның үлкен қатесі деп білді. Әлиге «үкімді тек Алла береді» деп, оған бұл мәселеде тәубеге келу керектігін ескертті. Әли соттың шешімінің эмауилерге көбірек пайдалы екенін біле тұра харижилердің ұсынысынан бас тартты. Ол мұсылмандардың қан төгуін қаламады (Мухаммад Абу Заһра, 1996: 65). Бірақ, харижилер өз жақтастарының санын көбейтіп, мемлекетке қарсы бүлік шығарды. Әли мен харижилер арасында «Нахраван» деген жерде соғыс болып, харижилер жеңіліске ұшырайды. Алайда, 661 жылы Әли осы харижилердің жансызының қолынан қаза табады (İbnul Emin Mahmut Ecad Seydişehri, 1983: 1038).

Мұсылман кеңесі Әлидің орнына баласы Хасанды сайлайды. Бірақ, Шам әкімі Мағауия Хасанға қарсы соғыс ашады. Соғыс тағы да бітіммен аяқталады. Бітім бойынша Мағауия өлгеннен Хасан таққа отыратын болып келісім жасалады. Бірақ, Мағауия Хасанға у беріп өлтірмеді. Онымен шектелмей шиғалардың соңынан шам алып түседі. Әһлі-бәйттың діни қызметіне тыйым салады. Пайғамбардың (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) әһлі-бәйт жөнінде айтқан хадис-шарифтерін халыққа жеткізген адамдарды жазалайды (Tabatabai, 1993: 50-52). Эмауилер мұнымен шектеліп қалмай Әлидің екінші ұлы Хусейнді тұтқындап, қыздарын күн ретінде сарайда ұстайды. Олардың әһлі-бәйтты қудалауы Омар ибн Абдулазиздің дәуіріне дейін жалғасады (Мухаммад Абу Заһр, 1996: 43).

Мағауия мен оның ұлы Иазидтің тұсында шиғалар адам айтқысыз зорлық-зомбылықтарды

басынан кешірді. Мемлекеттік істер былай тұрсын, қоғамдық орындардағы әрбір іс-қимылы бақылауға алынып, күдік тудыратын іс істеген болса, сол замат қамауға алынатын. Иазидтің алғашқы алты айлық билігі кезінде Хусейн біршама еркіндікте болып, уағыз-насихат жүргізгенмен, артынша туыстарымен бірге жан-тәсілім болды (Tabatabai, 1993: 53).

Шиға ғалымдары Мағауия мен Иазид дәуіріндегі әділетсіздіктерге сахабалардың қарсы тұрмауына байланысты Құранның Тәубе сүресіндегі «*Алла олардан разы және істеген барлық қылмыс пен күнәлары кешіріледі*» деген аятты басқаша тәпсірледі. Олардың пайымдауынша Мағауия мен Иазид секілді қанішер адамдарға Алла разы болмайды. Олар аяттағы үкімнің күші Пайғамбардың (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) дәуіріне ғана қатысты, кейінгі дәуірлерге аяттағы үкімнің күші жүрмейді деп білді (Tabatabai, 1993: 52-54).

682 жылы Мағауия өлгеннен кейін оның ұлы Иазид халифа тағында үш жыл отырды. Бізге жеткен деректерге қарағанда Иазид исламдық ғұрыптарға құрметі мен жауапкершілігі жоқ, көбіне көңіл көтеріп, нәпсісінің жетегінде жүрді. Шиға сенімін ұстанушылар оның дәуірінде зұлымдық шекті. Хусейн мен оның туыстарының басын кесіп, әйел бала-шағасымен бірге қалаларды аралатып, келеке етеді. Онысымен қоймай, Мәдинаны шауып, үш күн бойы халықты қанға бояп, түгін қоймай тонайды. Меккеде қасиетті Қағбаны да қасақана зақымдайды. Иазидтен кейінгі эмауилер біршама түзелген сыңай танытқанмен, жалпы олардың мемлекеттік басқару құрылымы эмауилер мүддесі үшін жұмыс істеді (Tabatabai, 1993: 54-56). Сыртқы саясатта араб тайпаларына арқа сүйейтін. Араб емес ұлттарды кемсітіп бағатын. Бұл исламға дейін арабтарды менсінбейтін ирандықтарға ауыр соққы болып тиді (Шабани, 2002: 129).

Шиғалар эмауилердің құрығы жете бермейтін Йемен, Ирак, Иран секілді шеткі аймақтарға қашып, бір жағынан жан сауғалап, бір жағынан Шиға ілімін насихаттады. Шығыстанушы С.М. Прозоров шиға қозғалысының VIII ғасырдағы негізгі орталығы Куфа, Бағдат, Кум қалалары болғандығын айтады (Прозоров, 19980: 15). Бірақ шиғалар өз ілімдерін жасырын (тақия) уағыздайтын. Эмауилер билігі шиғалардың конспирацияға негізделген қозғалысын сезіп қойып, оларды тағы да қудалады. Шиғаның сол кездегі жетекшісі Зайд ибн Хусейннің моладан мәйітін шығарып, дарға үш жыл бойы асып қояды. Соңынан мәйітті отқа өртейді. Шиғалардың он

екі имамының алғашқы бесеуі әмауилер қолынан қаза тапты. Сондықтанда, шиға ғұламалары ислам тарихын «алғашқы кемеңгер халифалар дәуірі», одан кейінгі әмауилер дәуірін «кемеңгер емес халифалар дәуірі» деп бөледі.

Шиғалар әмауилер тарапынан теперіш көрген сайын, оларға қарсылық ретінде өз сенімдерін нығаята түседі. Жасырын болса да Шиғалар өте белсенді жұмыс істейтін. Әмауилер шиғаларды түп-тұқиянымен жоямын десе де, жоя алмауының себебі, олар өз сенімдеріне өте берік болды (Tabatabai, 1993: 55-57).

Шиға-әмауи күресі VIII ғасырдың орта шеніне қарай өзгеріске ұшырады. Әли мен оның ұрпақтарының билігін Аббас әулетінің өкілдері де қолдап шықты. Иранның Қорасан аймағында шиға сенімін ұстанатын Әбу Муслим әмауилерге қарсы көтеріліс ұйымдастырып, аз уақыттың ішінде ірі жеңістерге қол жеткізеді. Әбу Мусилимнің әмауилерді тықсыра бастауы, Аббас әулетінің халифа тағына отыруын тездетті. Әбул Аббас Саффах 750 жылы әмауилерді Куфадан қуып шығып, халифалықты қолына алады. Аббас әулетінің кейбір өкілдері басында шиға көзқарастарын жақтағанмен, кейін Әли ұрпақтарын өздеріне бақталас санап, оларды өлтіре бастайды. Бұл кезде шиғаның арқа сүйер күші парсылар еді. Аббас әулеті Шиғалардың басты әскери адамы Әбу Муслимді өлтіріп, өзге бас көтерер азаматтарға биліктен әртүрлі мансаптар беріп, бұлғақтарды басады (Шабани, 2002: 130-131).

Аббасилердің шиға сенімін ұстанушыларға жасаған зорлық-зомбылығы әмауилерден кем болмады. Бастапқыда әмауилердің мүрдесін қазып, мәйіттерін отқа өртеді. Кейін осындай азаптарды шиға ғұламалары басынан өткерді. Олар Имам Ағзам Әбу Ханифа мен Имам Ахмет Ханбалға да азап көрсетеді. Шиғаның алтыншы имамы Жағфар ас-Садыққа қорлық көрсетіп, артынан у беріп өлтіреді. Әли ұрпақтарын жәй ғана өлтіріп қоймай, тірідей жерге көміп, қабырға өргенде тастардың орнына қалап жібірді. Шиғалар болса, Аббас әулетінің әділетсіздіктерін әшкерелеп, қалың бұқараны оларға қарсы қойды (Tabatabai, 1993: 58-59).

Шиғалар орталық билікке қарсы ашық және жасырын түрде күресті. Бірақ, олардың күресі стихиялы түрде өрбіді. Шиға өкілдері әрбір әһлі-бәйт өкілін имам деп танып, оның соңы өзара бөлінушілікке әкеліп соқты. С.М. Прозоров VIII ғасырдың өзінде шиғаның бірнеше мектептерінің қалыптасқандығын айтады. Олар Куфа, Басра, Бағдат, Кум мектептері болатын.

Әрбір мектептің пайда болуында шиға ғұламаларының түрлі көзқарастары әсер етті. Бұл мектептердің саяси мақсаттары да әртүрлі болды. IX ғасырда шиға ілімі Нишапур, Балх, Мерв өңірлеріне тарады. Шиға пікірлерінің X ғасырдағы солтүстік Иран мен Әзірбайжан және Қорасандағы орталық билікке қарсы жасалған көтерілістердің орын алуына ықпалы болды. Сондай-ақ, Табаристанда тараған шиға ілімі онда алғашқы шиға мемлекетінің пайда болуына әсер етті (Прозоров, 1980: 15-16).

IX ғасырдың басында шиға қауымы басынан жылымық кезенді өткерді. Шиғалар ғана емес, өзге бағыттар да еркін өмір сүруге қол жеткізеді. Оған себеп, аббаси билеушісі әл-Мамунның 817 жылы халиф болып, муғтазила бағытын қабылдап, өзге бағыттарға еркіндік берді. Тіпті, әл-Мамун шиғаның сегізінші имамы Әли ибн Мұсаны өзіне уәзір етіп алады. Халифа сарайындағы саяси қолдаушысына арқа сүйеген шиғалар осы кезде өз ілімдерін халифаттың түкпір-түкпіріне таратады. Алайда, 854 жылы Мутауакәлдің халиф болуымен шиғалар қайтадан қара түнекті бастан кешіруге мәжбүр болады. Ол шиғаның үшінші имамы Хұсейннің Кербаладағы мазарын жермен-жексен етеді. Осы кезде шиғалар қайта бас сауғалауға мәжбүр болады (Прозоров, 1980: 59-60).

X ғасырда аббаси билігі әлсірей бастады. Осыны ұтымды пайдаланған шиға сенімін ұстанушы Әли Бувейх Араб түбегінің бір бөлігінде өздерінің тәуелсіз иелігін құрады. Олардың ықпалымен шиға ілімі Араб түбегінің Бахрейн, Оман, Сад өлкелеріне кеңінен тарайды. Сондай-ақ, Басра, Траблус, Наблус, Табери, Халаф шаһарларындағы халықтың басым бөлігі шиға сенімін ұстанды. X ғасырдың басында Иранның солтүстігіндегі Табаристанда шиға ілімінің негізінде Насир Отрус мемлекеті пайда болды. X ғасырда солтүстік Африкада шиғалар фатимилер мемлекетін құрды (Прозоров, 1980: 60-61). XI ғасырдың басында шиғаның исмайли ағымы Иранда дербес иелік құрып, шиғалар жүздеген жылдары бойы тәуелсіз мемлекет ретінде өмір сүрді. Мазандарандағы шиға мемлекетін XIII ғасырда моңғол шапқыншылары құлатты (Прозоров, 1980: 62-63).

Шиға ілімі Иранда сафафиттер әулеті билікке келген кезде, дәуірлеу шағын басынан өткерді. Олар 1528 жылы тұтас Иранның билігіне қол жеткізді. Сондай-ақ, Анадолыда пайда болған Аққойлы, Қарақойлы мемлекеттері де шиға ілімін ұстанды (Tabatabai, 1993: 63-64). XVIII екінші жартысында Нәдир шаһ

пен Осман билеушілері әһлі сүннет пен имами сенімінің қайсысы дұрыс екенін ғылыми жолмен анықтамақ болады. Османдық ғалым Абдуллаһ Субайди Иранда шиға ғалымдарымен пікір таластырады. Пікірталастың нәтижесінде Абдуллаһ Субайди Иран ғалымдарына әһлі сүннеттің ақиқат сенім екенін, шиғалық ілімнің бидғат екендігін дәлелдеп береді. Нәдир шаһ пікірталастың нәтижесін хатқа түсіріп, шиғалық ілімнің дұрыс емес екенін бүкіл Иранға хабарлайды (Қарабиық, 2008: 243).

Қазіргі Иран мемлекеті шиға сеніміндегі имами бағытын ұстанады. Иран мұсылмандары шиғаның жаңсақ пікірлерінен біршама арылғанмен, Шиғалық ілімнің негізін құрайтын Әли мен әһлі-бәйтты ұлықтау секілді діни ұғымдарды әлі де басшылыққа алады.

Бүгінгі күні шиғаның бір тармағы болып есептелетін зайди бағытын Йемен тұрғындары ұстанады. VIII ғасырда Яхия ибн Зайд негізін қалаған бұл бағыт Зайд ибн Әлидің имамдығын қабыл етті. Шиғалардың ішінде әһлі сүннетке жақын осы зайдилер еді (Хизметли, 2000: 13-14).

Парсы жұрты шиға ілімін қабылдағанмен, бұрынғы ескі мәдениеттерінен қол үзіп кете алмады. Исламды қабылдап, ескі нанымдарының сарқыншақтарын да қатар алып жүрді. Шиға ілімі парсылардан қолдау тапса да, кейін шиға ілімі әртүрлі діндер мен мәдениеттердің ықпалына ұшырады. Оларға алғаш әсер еткен иуда діні болды. Бұл туралы ибн Хазм «әл-Фасл» атты шығармасында былай дейді: «Шиғалар яһудилердің жолында кетті. Өйткені, яһудилер Ілияс пен Фанһас ибн Азар ибн Харунды әлі күнге дейін тірі деп біледі. Кейбір сопылар да осы жолда болып Қызыр мен Ілиястың тірі екеніне сенеді» (Ибн Хазм аш-Шахристани, 1969: 45).

Шиға ілімі парсыларға таралуымен ескі үнді сенімі мен будда дінінің де ықпалына ұшырады. Оған дәлел ретінде Шиғалық ағымдардың көпшілігінің сенім негіздері болған «ража», «веда» мен «реинкарнация» сенімінде болуын көрсетуге болады.

Шиға сенімін ұстанушылардың ішінде өздерінің имамдарын «тәңір» және «махди» деп қабылдап, асыра сілтеушілікке ұрынғандар болды. Олар махди туралы деректі өздерінің саяси мақсаттарына пайдаланғысы келді. Ибн Кәсир өзінің «Тафсирул-Құрани-Азим» атты шығармасында бұл мәселеге жан-жақты тоқталған. Ол махдидің рафизилер мен иснәшарилердің «ғайып болып, қайта оралатын имамы» емес екенін айтты (Әл-Хафиз Абуль-Фида

Исмаил ибн Касир ад-Димашқи, 2000: 32-33). Шиға тармақтарына сипаттама беретін болсақ, оларды асыра сілтеуші шиға және рухани-ілімнің негізінде құрылған шиға, сондай-ақ, екі бағыттың элементтерін қатар ұстанатын шиға деп сыныптауға болады. Асыра сілтеуші шиға тармақтары Әлиді тәңір дәрежесіне, тіпті олардың бір бөлігі оны пайғамбар еді деп білді (Мухаммад Абу Заһра, 1996: 46). Мәзһабтар тарихында осындай теріс сенімдегі шиғалар «ғулат» (асыра сілтеу және керітартпалық) деп аталады.

Әмауилер дәуірінде араб ұлтшылдығы асқынған шақта, исламды қабылдаған өзге ұлттар оларға қарсылық ретінде өздерінің ұлттық құндылықтарын ұлықтауды қолға ала бастады. Ескі діндер мен мәдениеттердің сарқыншақтарын ұстану дүбәра діни ағымдардың пайда болуына әкеліп соқты. «Ғулат» топтары да екі мәдениеттердің ықпалынан пайда болған еді (Атай, 1983: 5-6).

Шиғаның рухани ілім негізіндегі тармақтары ретінде Пайғамбардың (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) сүннетін берік ұстаушы оның ұрпақтары саналатын әһлі-бәйтты, Алла Елшісінің (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) қызы Фатима мен күйеу баласы Әлидің ұрпақтары ұстанған діни жолдан ауытқымаған жағфари, зайди секілді тармақтарды айтамыз. Шиғаның бұл тармақтары ескі мәдениеттер мен діндердің ықпалына көп ұшырай қойған жоқ. Бірақ, шиға топтарының ортақ ұстыны – мұсылмандардың рухани және саяси билігі «әһлі-бәйттің» иелігінде болу керек деген көзқарас еді.

Қорытынды

Ислам әлемінің сунниттерден басқа бір бөлігі саналатын шиға бағытының діни, саяси, әлеуметтік мұрат-мақсаттары сонау VII ғасырда Пайғамбар (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) көз жұмған сәтте, Әлидің жақтастары тарапынан негізі қаланды. Шиға тобының бөлек діни қауымдастық ретінде тарих сахнасына шығуына сол дәуірдегі діни, саяси ахуал әсер етті. Әлидің харизматикалық қасиеттері оның жақтастарының кейбір мәселелерде асыра сілтеушілікке ұрынуына түрткі болды. Мысалы, шиғалардың Әлиге деген шексіз махаббаты одан бұрынғы халифалардың лигитимдігін жоққа шығаруға дейін жеткізді. Сондай-ақ, Пайғамбар (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) ұрпақтарының (әһлі-бәйт) Әли мен Фатима анамыздан некесінен өрбуі, бұл әулетке әмауи мен

аббасилердің бәсекелес болуы, шиғалардың бөлек діни қауымдастық ретінде құрылуына қатты әсер еткен фактор еді. Әмауи және аббаси династиясынан зәбір көрген өңірлердің тұрғындары балама билік ретінде әллі-бәйтты қолдауға мәжбүр болды. Соның әсерінен орталықтан (Хижаз) тысқары жатқан өлкелерде шиға топтары саяси қозғалыс жасап, мемлекет құруға әрекеттенді. Соның негізінде бувейх, фа-

тимилер, сафевилер секілді шиға мемлекеттері пайда болды. Тарихта бірнеше рет сунниттер мен шиғалардың арасын жақындастыру шаралары қолға алынған. Бірақ, олардың ешқайсысы нәтиже берген емес. Оның басты себебі, шиғалардың мәнһажы (теориялық іргетасы) әу бастағы тарихи оқиғаларды басқаша бағалаудан, өздерінің рухани көсемдерін шектен тыс ардақтаудан туған еді.

Әдебиеттер

- Hamidullah M. (1991) *Islam Peygamberi*. – Istanbul: “Çev: Tug S”. II cilt. – 1870.
- Hüseyin Atay. (1983) *Ehl-i sünnet ve şia*. Ankara: “Ankara universitesi ilahiyat fakultesi yayınları”. – 275.
- İbnul Emin Mahmut Ecad Seydişehri. (1983). *İslam Tarihi*. – İstanbul: “Divan Yayınları”. II cilt. – 1252.
- Omer Sonen Hunkan. (2016) *Türk hakanlığı (Karahanlılar) nin dini siyasetinde maturidi alimlerin rolü*. Trakya universitesi sosyal dergisi. № 18. Edirne. – 366.
- Tabatabai, A. (1993) *Tüm Boyutlarıyla İslam’da Şia*. – İstanbul: “Kevser Yayınları”. – 302.
- Әл-Хафиз Абуль-Фида Исмаил ибн Касир ад-Димашки. (2000). Тафсир әл-Қуран әл-Азим. – Бейрут: «Дар Ибн Хазм» баспасы. – 233.
- Бамиян, Р. Как живут шииты Казахстана? <https://kazislam.kz/kak-zhivut-shiity-kazahstana/>
- Бартольд, В. (1900) Туркестан в эпоху монгольского нашествия. II часть. С.Пб. – 261.
- Ибн Хазм аш-Шахристиани. (1969) Әл-Фасл фил-миләл уал аһуа уан-нихал. – Каир: «Мақтабат әл-ханджи» баспасы. – 451.
- Исахан М. Бадахшанда бүлік шығарған исмайлиттердің ертең елімізде ылаң салмасына кім кепіл? <https://abai.kz/post/14465>
- Қарабиық О. (2008) Ислам діні және өзгертілген діндер мен топтар (секталар). Алматы: «Түркістан» баспасы». – 320.
- Мавлоний Д. Мусульманские меньшинства в Казахстане не могут слушать проповеди на своих языках. https://rus.azattyq.org/a/religion_kazakhstan_muslim_discrimination
- Мухаммад Абу Заһра. (1996) *Тарих әл-мазаһиб әл-исламия фи ас-сияса уәл-ақәид уә тарих әл-мазаһиб әл-фикһия*. – Каир: «Дар әл-фикр әл-араби» баспасы. – 714.
- Нурсейтова, Т. В Казахстане действует более 3600 религиозных объединений, представляющих 18 конфессий. <https://www.zakon.kz/4871654-v-kazahstane-deystvuet-bole-3600.html>
- Прозоров С.М. (1980) Арабская историческая литература в Ипаке, Иране, в Средней Азии VII-X в. Шиитская историография. – Москва: «Наука». – 249.
- Фейһаз, А. (1975) *Тарихул-Имамии уә Аслафухум Минеш-Шиа*, - Бейрут: «Дарул-фикр». – 451.
- Хизметли, С. (2000) Мезхептер тарихы. Түркістан: «Тұран». – 52.
- Шабани, Р. (2002) Иран тарихы. Алматы: «Зерде». – 236.

References

- Äl-Xafiz Abwl-Fida İsmail İbn Kasir ad-Dimaşî. (2000) *Tafsir l-wran .l-Azim*. - Beyrwt, Livan: «Dar İbn Xazm». – 233.
- Bamiyan, R. *Kak zhivut shiity Kazakhstana?* <https://kazislam.kz/kak-zhivut-shiity-kazahstana/>
- Bartol'd, V. (1900) *Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviya*. Chast' vtoraya. S.Peterburg'. – 261.
- Feyyaz, A. (1975) *Tarixwl-İmamie wa Aslafwxwm Minees-Şia*, Beyrwt: «Darul-Fikr». – 451.
- Hamidullah, M. (1991) *Islam Peygamberi*. – Istanbul: “Çev: Tug S”. II cilt. – 1870.
- Hüseyin, A. (1983) *Ehl-i sünnet ve şia*. Ankara: “Ankara universitesi ilahiyat fakultesi yayınları”. – 275.
- Isakhan, M. *Badakhshanda bylık shyğarğan ismaylitterдің yerteң yelimizde ylaң salmasyına kim kepil?* <https://abai.kz/post/14465>
- İbn Xazm al-Şaxristani. (1969) *Äl-Fasl fil-milwl wal axwa wan-nikal*. – KaİR: «Maqtabat äI-xanjİ». – 451.
- İbnul Emin Mahmut Ecad Seydişehri. (1983) *İslam Tarihi*. – İstanbul: “Divan Yayınları”. II cilt. – 1252.
- Karabiyk, O. (2008) *İslam dini zhane uzgertilgen dinder men topar (sectalar)*. Almatı: «Turkestan». – 320.
- Mavloniy, D. *Musul'manskiye men'shinstva v Kazakhstane ne mogut slushat' propovedi na svoikh yazykakh*. https://rus.azattyq.org/a/religion_kazakhstan_muslim_discrimination
- Muxammed Äbw Zahra. (1996) *Tarix äI-mazähİb äI-İslamiya fi as-siyasa wl-aqäid jäne tarix äI-mazähİb äI-fi-İya*. – KaİR: «Dar al-fikr äI-arabi» baspası. – 714.
- Nurseitova, T. *V Kazakhstane deystvuyet boleye 3600 religioznykh ob'yedineniy, predstavlyayushchikh 18 konfessiy*. <https://www.zakon.kz/4871654-v-kazahstane-deystvuet-bole-3600.html>

Omer Sonen Hunkan. (2016) Turk hakanligi (Karahanlılar) nin dini siyasetinde maturidi alimlerin rolu. Trakya universitesi sosyal dergisi. № 18. Edirne. – 366.

Prozorov, S.M. (1980) Arabtñ tarixi ädebieti İpakta, İnan, Orta Aziyada VII-X ğğ. Şiit tarixnaması. Mäskew: «Ğılım». – 249.

Şabanı, R. (2002) İnan tarixi. Almatı: «Zerde». – 236.

Tabatabai, A. (1993) Tüm Boyutlarıyla İslam'da Şia. – İstanbul: “Kevser Yayınları”. – 302.

Hizmetli, S. (2000) Mezhepter tarixi. Türkistan: «Turan». – 52.